

RĂZBOINICI INVIZIBILI.

PRELIMINARII PENTRU O FENOMENOLOGIE A EXILULUI

Dumitru Mircea BUDA

Abstract

The paper debates on the concept of exile in post-war Eastern Europe, suggesting a phenomenological perspective and focusing on its symbolic, cultural and political significance. It is a preliminary discussion on the particularities of Monica Lovinescu and Virgil Ierunca's literary and political criticism during Ceausescu's regime.

Keywords: exile, communism, protest, criticism, identity, otherness

Fie că e vorba de secularizarea acută pe fin de siecle XX, de ateismul isteroid al comunismului ori de marginalitatea și anti-eroismul structural al eroilor literari, de *misunderstanding*-ul în care ei sunt distribuiți în scenariul epic, există ceea ce s-ar putea numi un neotragism de substanță, care definește anatomia lumii moderne. Pe specularea acestuia, implicând alienarea ființei, imposibilitatea comunicării, disoluția identității și dezumanizarea, confuzia sensurilor ontologice și fluidizarea reperelor limitative clasice ale geografiei europene - mizează tema exilului, o temă a cărei literaturitate e minată inevitabil de conjucția cu politicul, de consubstanțialitatea cu acesta.

Pentru individul Est-European, exilul pare a fi o experiență legată de patologia modernității. În era post-imperială, esticii trăiesc un fel de revelație a Vestului care pare să se fi păstrat în vecinătatea mai apropiată a miezului de progres și autenticitate al civilizației Occidentale. Din postulatele lui Toynbee, de pildă, pe o axă a evoluției istoriei, Occidentul e într-o etapă terminală, după care poate urma un scenariu regresiv. Vârful acesta de evoluție coincide și cu o defazare traumatică între Est și Vest, pe care cele două războaie o accentuează și pe care o consacră celebra Cortină de Fier și Războiul Rece. De-a lungul secolului XX, în consecința paradoxală a definirii națiunilor, prin Europa se aleargă de-o parte și de alta a barierelor convenționale, peste granițe și delimitări, dintr-un sistem politic în altul ori, pur și simplu, se trece Oceanul în Statele Unite. Un secol de o efervescență camuflată sub aparenta stabilitate a hărților hașurate în culorile definite ale fiecărui stat, o agitație browniană a moleculelor identitare care sunt indivizii acestei ființe capricioase a cărei anatomie reală e confiscată temporar de prejudecățile unor opoziții ideologice de tip Est-Vest, Comunism-capitalism, Ortodoxie-Catolicism, etc. Pe sub acestea, însă, funcționează canalele nevăzute ale celor care își schimbă patria, devenind, formal, ex-patriați și urmând să

fie in-patriați într-un alt, nou spațiu. Ex-patrierea ar putea fi reperul major al secolului XX, dacă mecanismele ei psihologice și implicațiile ei identitare ar fi cu adevărat comprehensibile, pentru că cele sociale par elucidate sau măcar approximate coerent.

Pregnanța și relevanța ex-patrierii, a glisării (iată un termen ce sugerează, nepotrivit, finețea și facilitatea) între patria originară și o alta, adoptivă, e escaladată de esența infernală a dictaturilor din blocul sovietic și de gravele mutații morale, de automatismele psihice și mecanismele de tortură pe care acestea își construiesc edificiile. Nu are sens să repetăm acum truisme despre impactul pe care politicile totalitare estice îl au asupra culturii și, implicit, a literaturilor naționale. În anii cei mai înverșunați ideologic, cum este cazul obsedantului deceniu în literatura română, cenzurile comuniste refac pur și simplu relieful literaturii, demolând pe criterii obtuze, dar eficiente propriilor argumente, istoria și reimaginând-o, resemantizând-o, pe măsură ce relieful prezentului este el însuși redesenat.

Privită strict mecanic operabilitatea acestei resemantizări a literaturii române în anii proletcultismului e uluitoare. În fond, vorbim despre transformări abuzive, dar care acționează simultan asupra istoriei și prezentului, pentru că sunt, în definitiv, produse ale unei inginerii a conștiințelor. Noile istorii ale literaturii – așa cum sunt ele impuse în Rusia sau România, cu tot corolarul lor de noi vase comunicante cu spațiul matricial balcanic, și el redefinit doctrinar, sunt posibile tocmai pentru că dictaturile comuniste mutilează conștiințele, cosmetizând permanent dimensiunile ororii într-o aparență aseptică și în retorica unui militantism progresist.

Exilul intelectualilor estici în Occidentul capitalist e, în aceste condiții post-belice, o Odisee a libertății dar și o ieșire damnată din Infern. O ieșire condamnată pentru că ea e performată, de fiecare nou exilat, cu fatalitatea lucidității absolute a actului și cu imposibilitatea de a nu încălca interdicția mitică a privitului înapoi. Deși în majoritatea cazurilor exilul e citit în cheia mitologică ulisiană, probabil că adevărata lui encriptare e conținută de mitul lui Orfeu. Esențiale rămân două momente ale poveștii originare – pactul cu Hades și interdicția și, respectiv, ieșirea din Infern. Mai întâi, fatalitatea Infernului și Moartea, pe care viitorul exilat le resimt ca destructurări injuste, ca schingiuri ale unei condiții ideale a omului. Și, desigur, ca limitări violente ale libertății. Firește, registrul exilului e fundamental etic. Moartea simbolică e cea a Patriei, care e echivalentă cu demisia morală și închiderea în temnița ideologică a comunismului. În plus, tortura și teroarea sunt și ele elemente de recuzită infernală.

Iar ex-patrierea trebuie înțeleasă ca un efort eroic de salvare a ființei aceleia transindividuale, a acelei Patrii identitare care e jumătatea căzută în infern a individului, un Celălalt pierdut. Numai că ruptura se dovedește ireversibilă și devine obsesia tutelară a existenței Exilatului, care, ca și Orfeu, se întoarce iremediabil singur din Infern. Se întoarce

unde? În noua patrie, unde trăiește scindat, mutilat el însuși, nemaiaparținând de nimic, inclusiv de sine însuși, decât de interdicția stigmatizantă pe care o poartă.

Exilul e o poetică a stigmatului acestuia fatal, el înseamnă deopotrivă rătăcire, pribegire, și fixitate în demența unei obsesii originare care e Patria, imaginea ei devorată de Infernul învins. Învins parțial, desigur, pentru că salvarea de sine e insuficientă. Exilatul rămâne un asediator al infernului, visând mereu, cu întreaga lui ființă, posibilitatea de a-l izgoni prin forța lui persuasivă.

E un model de lectură a exilului, de percepere al lui, care ar putea părea deformant sau, poate, prea restrictiv, prea schematic și previzibil. Dar el nu periclitează cu nimic, în esență, morfologia variată și spectaculoasă a literaturii scrise în exil, a Estului de hârtie, pentru a parafraza o carte recentă despre exil semnată de Nicoleta Sălcudeanu, pe care expatriații îl modelează cu fascinația unei construcții dictate de un imperativ etic absolut.

Monica Lovinescu și Virgil Ierunca își trăiesc existențele de exilați români la Paris într-o consecvență flagrantă cu acest model orfic al expatrierii din comunism. Pentru amândoi scrisul e expresia nevoii de a domoli o traumă, pentru amândoi noile identități franceze devin, din simple convenții, arme diplomatice iar România e un Infern pe care merită să-l supraveghezi și să încerci să-l stingi o viață. România devine norma de existență, fata morgana, obsesia devorantă în mrejele căreia trebuie trăit, ca un sacrificiu messianic, conținând convingerea secretă că zidurile țintite vor ceda în cele din urmă, că efortul nu poate rămâne inutil.

O discuție despre Monica Lovinescu și Virgil Ierunca (cei care au conturat o adevărată mitologie a exilului sub ceaușism) e implicit condamnată să devină una cât mai exhaustivă cu putință. Iar aceasta în primul rând pentru că cei doi nu pot fi separați, ca scriitori, așa cum nu au putut fi separați, vreme de aproape șase decenii, ca oameni. Pentru ei exilul e un parteneriat pasional, expresia unei iubiri care transcende lumea și motivează, edifică orice act. E o iubire discretă, subînțeleasă, a cărei complexitate a intuit-o H.R. Patapievici într-un articol recent din *Idei în Dialog*. În orice caz, scrisul Monicăi Lovinescu își are dublul indispensabil în scrisul lui Virgil Ierunca, fie că îi citim cronicile din *Unde scurte* iar lui Ierunca fragmentele din *Antologia Rușinii*, fie că citim recentul *Această iubire ce ne leagă și Trecur-au anii*. Nu e vorba de corespondențe, de canale comunicante, de genealogii sau de structuri replicante.

Dimpotrivă, senzația e că același scriitor le locuiește, amândurora ființa, că prin fiecare din ei scrie una și aceeași conștiință creatoare, chiar dacă accentele sunt sensibil diferite, chiar dacă tonul masculin, pamfletar și acid, neiertător și inchizitorial al lui Ierunca conturează o personalitate distinctă, așa cum fac deopotrivă registrul evocator și reflexiv al

Monicăi Lovinescu sau tranșanța și certitudinea transcendentă a cronicilor ei. E o identitate subtilă în scrisul lor, o continuitate organică, inseparabilă, care își reclamă integralitatea hermeneutică pentru a-și răsfânge semnificațiile. Structura abordării noastre spiralează operele și existențele culturale ale celor doi, încercând să le păstreze, sub riscurile unei configurații subiective și limitative, coerența și autenticitatea.

Un imperativ al discuției îl reprezintă fenomenologia exilului. Mai întâi, în termenii, deja clasici, ai alterității și identității. Din tensiunea relației Eu-Celălalt, e limpede că exilul își extrage în mare măsură condiția și contextele. Exilul literar e graficul unei funcții a alterității, dinamizată de permanenta oscilare a Celălalt, care e când Patria originară, când Patria adoptivă, când exilatul însuși, în relație cu comunitatea de acasă. Firește, în cazul oarecum atipic Lovinescu-Ierunca, relația Eu-Celălalt e cu atât mai relevantă cu cât vorbim despre un cuplu în exil, dialectica complicându-se astfel și la nivelul familiei. Cum exilul stă în proximitatea expansiunii în mitologie, el va fi discutat, în termenii de mai sus, ca o formă a unei situații mitice slăbite, în termenii lui Gianni Vattimo, a unei scheme tari, originare, epice, care a devenit nefuncțională sau incomplet funcțională în lumea postmodernă.

Deși poate părea neobișnuită, situarea conceptului de exil – după o prealabilă trecere în revistă a accepțiunilor pe care acesta le-a înregistrat de la apariție până în prezent – în compania celui de complex balcanic își poate dovedi productivitatea și originalitatea. Așa cum l-a teoretizat Mircea Muthu, în trilogia sa publicată la Dacia, balcanismul românesc e definit în termenii unui raport cu modelul polarizator al europenității. Întreaga machetă a istoriei Occidentale, sugerează studiul lui Mircea Muthu, ar putea fi re-evaluată prin decodarea istoriei trăite de și în Balcani, unde ipostazele timpului sunt accelerate prin experimentalism cultural exagerat, printr-un paradoxal postmodernism. Or, exilul ca temă a postmodernității europene rezolvă acest raport, îi oferă un acord posibil, prin ipoteza mutării între spațiile extreme ale culturii europene și prin amestecul de culturi. Cultura subiectivă a ex-patriatului se aclimatizează în leagănul culturii adoptive, stârnind dialecte noi de comunicare între comunități. Străinul e de fiecare dată un mesager, un sol inițiativ, un fel de colonizator în noua ipostază post-colonială. Nu e exagerat a spune, în termenii filosofiei culturii contemporane, că, din postura regală de foști mari coloniști ai culturii est-europene (dar și sud americane, de pildă) – cum au fost în secolul XIX, de pildă, francezii se află, la începutul celui de-al treilea mileniu, în ipostaza inedită de a fi contra-coloniști de fostele lor colonii... Nu e întâmplător, deci, că războiul libertății pe care îl duc Monica Lovinescu și Virgil Ierunca e purtat din Paris, eterna Meccă spirituală a culturii românești pre și post pașoptiste, a cărei popularitate e cu greu concurată abia în vremea Junimii de spațiul cultural german.

Un aspect interesant îl constituie și relația exilului cu temporalitatea locală, a patriilor transgreate. S-a observat de către teoreticienii exilului că, pentru expatriat, se creează o

relație inedită cu timpul, pentru că el, pășind la limita dintre patrii, pe muchia practic imaginară ce le definește, se stabilește în ambele lumi și în nici una dintre ele, în același timp, extrăgându-și ființa din timpul strict al istoriei. Trăind la limită, la hotar, de la etimologicul a hotărâ – a stabili o limită, exilatul nu e nici în timp, nici în afara acestuia, experimentând ambiguitatea acestei condiții și trebuind să se adapteze consecințelor. Ce înseamnă, în fond, a vieții între spații, între țări și între timpuri, între istorii? Ar putea însemna a vieții în propriul sine, dacă acesta ar putea fi definit într-o asemenea ipostază ambiguă și dacă n-ar fi, de fapt, atât de indisolubil determinat de coordonatele abolite de exil. Ar mai putea însemna a trăi simultan în oricare din alternative, a te dedubla, a duce o viață dublă. Dar existența majorității scriitorilor români în exil e, de regulă, chiar o scindare – creației în limba române îi urmează, uneori discontinuu, o vârstă franceză sau italiană sau americană iar ființa unui astfel de scriitor nu se dedublează, ci se frânge în două ființe autonome. E cazul lui Eugen Ionescu, de pildă, dacă e să îi acordăm credit lui Gelu Ionescu în celebra lui *Anatomia unei negații*. Sau al avangardistului Tristan Tzara, a cărui convertire la cultura franceză e, la rândul ei, spectaculoasă.

Rămâne de stabilit unde anume își aleg să trăiască Monica Lovinescu și Virgil Ierunca. Simbolic, s-ar putea spune că ei continuă, chiar și în exil, să trăiască în România. Dar este doar un mod de a spune, e drept, nu lipsit de adevăr. În orice caz, ei trăiesc, cum arătam mai devreme, în fascinația aproape mistică a României, în însăși cauza ei pentru care militează cu o încăpățănare feroce. Pentru ei Franța rămâne doar un punct de fugă, un azil, un adăpost, sediul unde se poate conspira și se pot pregăti atacuri. Carierele franceze ale celor doi rămân în proiect, și vor fi permanent autosabotate de pasiunea pentru patria originală. În loc să publice la Gallimard, ei își văd înainte de emisiunile de la Radio Europa Liberă. Monica Lovinescu nu ajunge dramaturg sau teatrolog, deși începuturile ei literare o recomandau astfel, după cum Ierunca lasă pe planul al doilea lucrul la Centre national de la recherche scientifique.

Nu în ultimul merită discutată noua condiție a exilului o dată încheiate totalitarismele comuniste din estul european. E o condiție paradoxală, pentru că Monica Lovinescu și Virgil Ierunca își trăiesc, timp de încă un deceniu și jumătate, posteritatea. O posteritate nedreaptă, s-a spus, probabil insuficient de sensibilă la problema exilului, deși acesta face obiectul unor campanii răsunătoare de recuperare și evaluare rapidă. Probabil tocmai superficialitatea receptării exilului e cauza unei insuficiențe. Cel mai dur atac asupra memoriei colective și a modului ei de a acționa e cel al lui Gabriel Liiceanu, care vorbește, la moartea Monicăi Lovinescu din urmă cu câteva luni, despre a muri românește, adică în ignoranță și uitare.

Dincolo de suprafețele receptivității publice însă, după Revoluție, Monica Lovinescu și Virgil Ierunca reușesc să rămână, esențialmente, neschimbați. Continuă să existe în viața culturală, să reacționeze la cărți, intră în planul editorial al Humanitas-ului, vin de câteva ori

în țară. E cel mai important detaliu, credem, pentru că el exprimă categoric autenticitatea misiunii culturale pe care cei doi și-o asumă. Nimic conjunctural și totul dus până la capăt, s-ar spune, în poetica exilului din cazul celor doi. Și totuși, ce se întâmplă cu exilul literar românesc o dată ce cauzele ce l-au generat – în speță comunismul – încetează să mai existe? Oare cercul se reface iar exilul revine firesc în matca patriei-mamă, sau lucrurile sunt mult mai complicate decât atât. Problema ex-patriaților de până ieri e, și acesta e și cazul celor doi Ierunci, că ei conțin un potențial vindicativ gata să explodeze. Iar un asemenea potențial nu poate stârni decât panică în rândurile unei culturi încă incoerent așezate, în care criteriile morale sunt șubrede. Cum să integrezi într-o societate în care detractorii de serviciu sunt teleaști de succes ce profesează capitalismul doi exilați care își pun grumazul între adevăr și cauza sa?

E necesară o delimitare a fenomenul Monica Lovinescu – Virgil Ierunca așa cum acesta e receptat în spațiul cultural românesc. Fără îndoială că rezultatele nu pot fi decât disonante, pe o partitură ce stăruie îndelung în registrul detractării. Ni se pare important să contextualizăm anii de debut ai celor doi, alcătuind o hașură a revistelor literare în care scriu, aducând pe masa de studiu textele lor din tinerețe, planurile literare, trasându-le predilecțiile și posibilele destine. Discuția poate de la sine evolua sub semnul lui Dar dacă... pentru că instaurarea comunismului e un factor de violență discontinuitate, de ruptură dramatică. Și ei sunt, într-un fel, contemporani cu ceea ce s-a numit în critica literară *generația pierdută*, chiar dacă pierderea lor a fost de altă natură, temporară doar, iar exilul e doar o traversare de condiții, o reșezare pe poziții. Firește că nu e doar atât, pentru că el lămurește, în destinul celor doi, chiar sensul profund, ireductibil al ființei.

Există o relație controversată în literatura română sub comunism între liniile sau canalele de receptare. S-a vorbit, implicit, și despre canoane alternative, care conviețuiau în receptarea operelor, despre un canon al cenzurii, cel oficial, convenabil ideologic, și un fel de canon subversiv, underground, al literaturii autentice și protestatate. Probabil că din concordia-discors-urile rezultate se va fi alimentat la fel de controversata *rezistență prin cultură* pe care manualele de literatură pentru liceu au izbutit deja să o clișeizeze.

Ceea ce ni se pare relevant este care anume din aceste canale de receptare a literaturii și de confirmare a ei pe poziții canonice (operăm aici cu accepțiunea originală a la Harold Bloom, pe care o agreează și cei mai importanți critici români șaizeciști) reacționează la scrisul Monicăi Lovinescu și al lui Virgil Ierunca. În opinia noastră, canonul subversiv, cel care irigă, menținând în stază, țesuturile literaturii non și contra-ideologizante, pe care inițiații o cunosc dar care nu poate fi afirmată în canonul oficial – ei bine acest canon e cel pentru care critica literară a Monicăi Lovinescu e o expresie naturală, firească, ce confirmă judecățile estetice și le adaugă sau nu un imperativ etic. Nu acest canon e cel asupra căruia discursul din exil al Monicăi Lovinescu și al lui Virgil Ierunca are impact țintit, ci, asupra lui, efectul e doar

colateral. Cei doi intră ritualic într-o alianță, ca un al treilea element exterior, tabuizat prin condiția sa, cu autoritățile critice în exercițiu în țară.

Dimpotrivă, impactul scontat și atins e asupra canonului oficial, care e contestat de pe poziții liberale, din afară, fără a avea abilitatea de a acționa așa cum e obișnuit să o facă în cazul problemelor din interior. Cuplul Lovinescu-Ierunca e un centru de putere critică intangibil, în ciuda tuturor presiunilor și chiar a atentatelor, iar imperturbabilitatea judecăților emise de ei bruiază mereu autoritatea relaxată a canonului comunist. În primul rând, pentru că emisiunile lor nu pot fi arse sau puse la index, ci doar bruiate, dar insuficient, asta făcându-le încă mai atractive. Iar apoi pentru că ele mizează mereu pe alternativa etică, pe scriitorii și operele autentice prin ne-aservire, pe talent și adevăr, pe rectitudine morală. Exact pe punctele de manipulare ale sistemului.

E discutabil ce eficiență are această acțiune culturală, dar e indiscutabil că ea are efecte, după cum s-a dovedit, pe termen lung.

În fine, de o deosebită relevanță este evaluarea receptării post-1990 a operei Monicăi Lovinescu și a lui Virgil Ierunca, consemnând edițiile de restituire și circuitul lor în revistele literare, precum și interesul pentru problematica exilului, anchetele și polemicile declanșate. Nu au fost până acum conspectate principalele direcții în receptarea operelor celor doi, dar și cărțile ce le sunt dedicate, fie parțial, fie în totalitate, studiile și articolele care îi au drept protagoniști, interviurile acordate presei românești. Sensul major e acela al trasării unor linii de forță în receptarea de până acum a scriiturii celor doi exilați și al deducerii unui spațiu de integrare posibil al lor în contemporaneitatea literaturii române.

BIBLIOGRAFIE:

Robert McLaughlin, *Post-Postmodern Discontent: Contemporary Fiction and the Social World* sympleke - Volume 12, Number 1-2, 2004

E. W. F. Tomlin (editor), *Arnold Toynbee: A Selection from His Works*, with an introduction by Tomlin (Oxford University Press 1978), posthumous. Includes advance extracts from *The Greeks and Their Heritages*.

H.-R. Patapievici, *Martorii adevărului*, în IDEI ÎN DIALOG, nr. 10-2008

Mircea Muthu, *Balkanismul literar românesc*, Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 2002

Marian Sleahțișki, *Jocurile alterității*, Edit. Cartier, Chișinău, 2002

Gelu Ionescu, *Anatomia unei negații*, Edit. Minerva, Col. Universitas, 1991

Sorin Adam Matei, *Boierii minții. Intelectualii români între grupurile de prestigiu*, Edit. Compania, București, 2004

Gabriel Liiceanu, *Despre limită*, Edit. Humanitas, București, 2004